25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 204

# Filozófia és nyelvi reprezentáció a kommunikációtechnológia fényében

*Kondor Zsuzsanna*

Írásomban egy sajátos paradoxonra igyekszem rámutatni: tudniillik arra, hogy noha a nyelv gondolkodásunk természetes közege, mégis gyakran nehézséget okoz a kizárólagos nyelvi reprezentáció. E paradoxon gyökerei, hipotézisem szerint, a nyelvi reprezentáció eredendő[1] természetében és a nyelvi reprezentáció írásos kifejeződésének sajátosságaiban keresendők. A nyelvi kifejezés bizonyos formáival kapcsolatos aggályok igen korán megjelentek: már Hérakleitosz is beszámolt efféléről, s mint látni fogjuk, e probléma, noha változó intenzitással, végigvonul a filozófia történetén. Sőt mi több, a nyelvproblematika elevensége összefüggésbe hozható a nyelvi kifejezés módjainak, azaz a kommunikációtechnológiának koronként meghatározó változásaival.

Hipotézisem igazolása során először a nyelvi reprezentáció kognitív-evolúciós szempontból meghatározott sajátosságait vázolom, majd a nyelvvel és a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban felmerült megfontolásokat tekintem át vázlatosan, s végül a kommunikációtechnológia relevanciáját hangsúlyozandó, a másodlagos oralitás korának nyelvvel kapcsolatos filozófiai reflexióira térek ki röviden.

1 Eredendő mind a kognitív evolúció, mind pedig az egyedfejlődés szempontjából.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 205



## I. KOGNITÍV EVOLÚCIÓ ÉS NYELVI REPREZENTÁCIÓ

Merlin Donald, *Az emberi gondolkodás eredete*[2] című könyvében nagyszabású és meggyőző kísérletet tesz arra, hogy az emberi agy fejlődését szoros összefüggésben vizsgálja a külső, környezeti tényezőkkel, s arra a belátásra jut, hogy az új memóriatechnológiák hatásukban hasonlítanak a korábbi biológiai változásokhoz, „mert meg tudják változtatni az emberi emlékezet felépítését".[3] Érvelése szerint az emberi agy bizonyos változásai nem magyarázhatók pusztán az eszközhasználat vagy a felegyenesedés következményeivel – mi több, e változások magyarázata is kétséges kizárólag biológiai és fizikai szempontok alapján. Így például Robin Dunbarra hivatkozva rámutat, hogy az agytérfogat növekedése nem az eszközhasználattal, hanem a társas csoport növekedésével van szoros összefüggésben, „nem az instrumentális, hanem a társas intelligencia vezette az agy növekedését".[4]

Mivel az evolúciós fejlődés során fokozatosan kialakult készségek és az ennek megfelelő biológiai módosulások tetten érhetők a mai ember viselkedésében is, Donald az evolúciós fejlődést a bennefoglalás elve alapján gondolja el. Koncepciójának egyik döntő mozzanata a biológiai és közösségi-kulturális meghatározottságok kölcsönhatása. „[A] kulturális és biológiai valóság közötti híd – mint írja – szükségszerűen kognitív, s egy átfogó evolúciós elképzelésnek a kognitív szintet kell megcéloznia, még akkor is, ha végső célja kulturális változásra való képességünk felderítése."[5] Ennek figyelembevételével Donald három fő átmenetet határoz meg az emberszabásúak elméjétől a mai ember elméjének kialakulásáig, s eme átmenetek voltaképp bizonyos reprezentációs készségek kialakulását és egymásra épülését jelentik.[6] Az első átmenetet „az emberi reprezentáció legegyszerűbb szintjének, az események utánzásának vagy újraeljátszásának képessége" képezte.[7] Ez a „mimetikus készség" teremtette meg az epizodikusból a mimetikus kultúrába való átmenet-

2 Donald, Merlin (2001): *Az emberi gondolkodás eredete.* (Kárpáti Eszter fordítása.) Budapest: Osiris Kiadó.

3 I. m. 15.

4 I. m. 23.

5 Uo.

6 „Az emberi kultúra kognitív evolúciója bizonyos szinten nagyrészt a különféle szemantikai reprezentációs rendszerek fejlődésének története." I. m. 147.

7 I. m. 27.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 206



nek a feltételeit. Donald az epizodikus jelzővel jelölte az emberszabásúak „kognitív kultúráját", mivel – mint írja – „életüket teljesen a jelenben élik, konkrét epizódok sorozataként, emlékezeti reprezentációs rendszerük legmagasabb eleme, úgy tűnik, az eseményreprezentáció szintjén van. […] társas viselkedésük is ezt a szituációs korlátozottságot tükrözi."[8] Az epizodikus kultúra egyedei tehát nem voltak képesek valamely helyzetet reprezentálni, azaz úgy előállítani újra, hogy az adott helyzethez megjegyzéseket lehessen fűzni, közös ismeretté téve azt.

A mimetikus kultúra egyedei ezzel szemben már képesek a reprezentáció egy elemi formájára: mimetikus készségüknek köszönhetően tudatos, szándékolt reprezentációra. A mimézis képessége az epizodikus emlékezettel már alkalmas közösség létrehozására: kialakulhatnak a társas irányítás új formái, valamint adott közösségre jellemző utánzási szokások.

A következő jelentős lépést a mimetikusból a mitikus kultúrába való átmenet jelenti. E változás elemi mozzanata a nyelv megjelenése. Lényeges azonban megjegyezni, hogy a kezdeti időkben – a kőkori kultúrákban – a nyelv jelentősége elsősorban a közösség vonatkozásában döntő. A közösségi élet szabályozására, összehangolására, más törzsekről való információk megosztására, tervek készítésére, döntések meghozatalára használták. A tárgyi kultúra megteremtésében – a kézművesség területén – továbbra is a mimetikus mintázatok maradtak meghatározóak. „A törzsi társadalmakban a nyelv legemelkedettebb használata a mitikus invenció területe – az emberi univerzum konceptuális »modelljeinek« létrehozása."[9] Donald felfogása szerint „az eredeti emberi adaptációban a nyelv nem nyelvi *minőségben,* hanem inkább mint integratív, kezdetben mitikus gondolkodás szerepelt".[10] A nyelv analitikusan megközelíthető elemei – szavak, grammatikák, lexikák – eme integratív funkciónak mint magasabb reprezentációs rendszernek eléréséhez szükséges eszközök jöttek létre. A következő átmenet az írás megjelenéséhez kapcsolódik – ám előtte vegyük szemügyre közelebbről a nyelvi reprezentáció bizonyos sajátságait.

8 I. m. 139.

9 I. m. 194. „A mítosz átitatja és szabályozza a mindennapokat, irányítja az észleléseket, meghatározza az élet minden tárgyának és eseményének a jelentőségét. Ruházat, élelem, menedék, család – »jelentést« mindegyik a mítoszból nyer." Uo.

10 I. m. 195.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 207



Michael Tomasello, *Gondolkodás és kultúra*[11] című könyvében a nyelvi reprezentáció speciális vonásait tárgyalja az ember egyedfejlődésének, illetve a főemlősök és a humán kogníció különbségének fényében. Tomasello osztja Donald nézetét a tekintetben, hogy az ember evolúciós léptékkel mért fejlődésének, első látásra érthetetlen, felgyorsulása „egyetlen kognitív adaptáció"-nak, tudniillik a nyelv képességének köszönhető. S ez az adaptáció az evolúciónál sokkalta gyorsabb „új evolúciós folyamatokat indított el, a szociogenezis folyamatait".[12]

A nyelvi reprezentáció jelentőségét a Karmiloff-Smith-féle modellben található tudásszintek megkülönböztetésének segítségével jól érzékelteti Tomasello. Eszerint a tudás első szintjét – amely az állatoknál is tapasztalható – implicit és proceduális tudás jellemzi, amely legfeljebb külső adatokkal bővül. A tudás második szintje e proceduális, implicit tudásnak reprezentációs újraírása által jön létre. Ezáltal válik explicit, tudatos, nyelvileg hozzáférhető, deklaratív tudássá.

> E reflexív tevékenység [ti. a reprezentációs újraírás] eredményeként azért jönnek létre gondolatrendszerek, mert az önmegfigyelés mindazokat a kategorizációs és analitikus képességeket alkalmazza, amelyek a külvilág észlelésében, értelmezésében és kategorizációjában szerepet játszanak, vagyis az egyén könnyebben észleli, érti meg és kategorizálja saját gondolkodását, mert *az külsőleg,* nyelvben is ki van fejezve.[13] (Kiem. K. Zs.)

A nyelvi szimbólumok rendelkeznek bizonyos egyedülálló sajátosságokkal:

> …a nyelvi szimbólumok interszubjektívak […]. Az interszubjektivitás azt jelenti, hogy az ember nyelvi szimbólumai társasan „közösek" – szemben az állati jelzésekkel, amelyek nem azok –, így keletkezik az a pragmatikai háttér, amelynek segítségével következtetéseket vonhatunk le mások kommunikációs szándékaival kapcsolatban, például hogy miért épp az adott szimbólumot használták, és nem egy másikat, amely pedig ugyanúgy közös a hallgatóval.[14]

Ezzel szorosan összefügg következő fontos vonása: perspektivikussága.

11 Tomasello, Michael (2002): *Gondolkodás és kultúra.* Budapest: Osiris Kiadó.
12 I. m. 219.
13 I. m. 206.
14 I. m. 222.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 208



> Ami a nyelvi szimbólumokat kognitív szempontból igazán egyedülállóvá teszi, az az, hogy minden szimbólum valamely entitás vagy esemény szemléletének egy adott perspektíváját testesíti meg: ugyanaz a tárgy egyszerre rózsa, virág és ajándék. A nyelvi szimbólumok perspektivikus természete a végtelenségig megsokszorozza specifikusságuk fokát, amellyel mások figyelmének irányítására felhasználhatjuk őket.[15]

A nyelvi reprezentáció nem a különféle érzékszervi és kinetikus tapasztalatok egyszerű rögzítésén nyugszik, hanem az egyéneknek az adott helyzethez kapcsolódó választásán, hogy tudniillik milyen perspektíva felel meg leginkább céljaik szempontjából a jelenségek értelmezésére. Ezáltal nemcsak jelen nem lévő tárgyakra, esetekre stb. lehet utalni a nyelvi reprezentáció segítségével, hanem lehetségessé válik ugyanazon helyzetnek, ugyanazon perceptuális tapasztalatnak többféle reprezentációja.[16]

A nyelv pedig azért előzheti meg például a matematikai képességeket[17] – véli Tomasello –, „mert közvetlen kifejlődése az ember szimbolikus képességének, amely maga is közvetlen következménye mások intencionális ágensként való értelmezéséből eredő közös figyelmi és kommunikációs tevékenységeknek”.[18]

A nyelv elsajátításában Tomasello természetesen elemi feltételnek tekinti, hogy a másikat, hozzánk hasonlóan, intencionális lénynek tekintsük, hiszen másképp nem állhatna szándékunkban mások figyelmét irányítani. A nyelvelsajátítás következő foka, hogy ne csak intencionális, hanem mentális ágensként is lássuk partnerünket. Ez feltételez már bizonyos társalgási gyakorlatot: ahhoz ugyanis, hogy a másikat mentális ágensként láthassuk, tudatában kell lennünk annak a lehetőségnek, hogy a másik más vélekedésekkel rendelkezhet, perspektíváink különbözhetnek.[19]

15 I. m. 116.

16 I. m. 16.

17 Tomasello külön megemlíti a matematikát néhány oldal erejéig, kiemelve annak szociális vonásait. „A fizikai világ tárgyaival kapcsolatos tudás egyik különleges formája a mennyiségekre vonatkozik. A matematikai tudás és gondolkodás azért is különlegesen fontos ebben a kontextusban, mert alig van más, ami annyira szociális lenne, mint a matematika.” I. m. 196.

18 I. m. 218.

19 I. m. 192. A nyelvi reprezentáció újdonságot jelent továbbá, mivel „a nem nyelvi reprezentáció képi, míg a nyelvi propozicionális”. I. m. 133.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 209



Összefoglalásként igen tanulságosak Tomasello alábbi állításai:

> Természetesen az emberek szimbólumok nélkül is tudnak gondolkodni, ha gondolkodáson észlelést, emlékezést, kategorizációt és ésszerű cselekvést értünk, úgy, mint más főemlősök esetén. De a gondolkodás egyedülállóan emberi formái, mint például az, hogy a jelen érvelést megfogalmazom, s közben megpróbálom előre elképzelni, milyen dialogikus válaszokat válthat ki más gondolkodókból, az interszubjektív és perspektivikus nyelvi szimbólumoktól, szerkezetektől és diskurzusfajtáktól függenek, sőt ezekből erednek vagy akár egyenesen ezek alkotják őket.[20]

E megjegyzés, bizonyos szempontból, messze előremutat. Az érvelés e módja – általánossága, elvont fogalmai, s egyáltalán a gondolat, hogy nem észrevételekre, hanem ellenérvekre számít – persze az írásbeliséget tükrözi, ugyanakkor „a gondolkodás egyedülállóan emberi formái"-nak gyökereire, azaz a nyelvi reprezentáció interszubjektív, dialogikus, és szituációba ágyazott sajátosságaira mutat rá.

A nyelvi reprezentáció egyik sajátsága, nevezetesen perspektivikussága, különös jelentőséggel bír az írásbeliség megjelenésétől kezdve. A szemtől szembeni, eleven diskurzus során – a diskurzus célja szerint – tisztázódik a résztvevők szándéka, s így a perspektívák is: a kétségek újabb kérdéseket szülnek, a félreértések kiigazítást nyernek. Ezzel szemben az írás, mely egyfajta időben kitartott közlés,[21] meglehetős korlátok közé szorítja a perspektívák tisztázását: a perspektivikusság feloldásában szerepet játszó más szimbolikus és nem propozicionális reprezentációs rendszerek – gesztusok, testbeszéd –, valamint a szituációban orientáló környezet mintegy zárójelbe kerülnek. Az írás feltalálása ter-

20 I. m. 224.

21 Vö. Ong következő gondolatával: „A szóbeli megnyilatkozás világa jellemzően a diskurzus világa, a diskurzusban az egyik megnyilatkozás előidéz egy másikat, az megint egy másikat, és így tovább. A jelentés a diskurzusfolyamatban bontakozik ki. […] A szöveg minden bizonnyal elválasztja a megnyilatkozást szerzőjétől […]. Az írás ebben az értelemben autonóm diskurzust teremt. Ám a megnyilatkozás szerzőjétől történő eltávolítása nem jelenti a megnyilatkozás diskurzusból történő eltávolítását. Diskurzuson, tranzakcionális beágyazáson kívül megnyilatkozás nem létezhet. Az írásba foglalás csak megszakíthatja a diskurzust, időben és térben pedig a végtelenségig nyújthatja a megnyilatkozást." (Ong, Walter J. [1998]: A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta. In: Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor [szerk.]: *Szóbeliség és írásbeliség. Kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Budapest: Áron Kiadó, 144.)

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 210



mészetesen sok szempontból könnyebbséget és előrelépést is jelent az emberi kogníció fejlődésében; az írás feltalálása teremtette meg a feltételeket, Donald terminusaival, a mitikusból az elméleti kultúrába való átmenethez.

„Az orális-mitikus kultúrában három fontos kognitív jelenség tűnik fejletlennek vagy gyakorlatilag hiányzónak. Ezek a jelenségek a *grafikus újítás, a külső memória* és az *elméletgyártás*."[22] A szimbolikus és elméleti kultúra kialakulásához szükség volt a grafikus reprezentáció átalakulására, majd a memória külsővé válására, s végül egy újfajta „gondolati termék", az elmélet megszületésére. A grafikus reprezentáció átalakulása, azaz az írás megjelenése lehetővé tette, hogy az ember individuális memóriáján kívül is tárolhasson információkat, tudáselemeket.

> A harmadik átmenet, a mitikusból az elméleti kultúrához, hardverét tekintve különbözött a megelőző kettőtől: míg az első két átmenet a biológiai hardvertől, különösen az idegrendszer változásaitól, addig a harmadik átmenet a technológiai hardver ugyanilyen változásaitól függött, különösen a külső memóriaeszközök változásaitól. Az elméleti kultúra kezdettől fogva külsőleg kódolt volt; felépítése az egyén biológiai memóriáján kívüli kognitív mechanizmus teljesen új szuperstruktúráját jelentette.[23]

Donald koncepciójából kitűnik, hogy a reprezentáció kognitív készsége a szociális szféra megteremtéséhez kapcsolódik. A reprezentáció volt az első olyan kognitív eljárás, ami lehetővé tette a közösség olyan formálódását, ami további invenciókat eredményezett a reprezentációs készség területén. A tudatos utánzás, a beszéd, majd az írás – mint újszerű grafikus reprezentációs eszköz – megjelenése képezik azon lépéseket, amelyek a modern emberi gondolkodás kialakulásához vezettek. A kognitív reprezentáció fejlődésével párhuzamosan módosult a környezethez való viszony is: a közösségszerveződés bonyolultabb foka, a világ modelljeként a tárgyaknak és cselekedeteknek értelmet adó mítosz létrejötte voltaképp a világhoz való hozzáférést, a világ történéseinek interpretációját alakította. A külső tároló rendszer kiépülése pedig – ami evolúciós léptékkel tekintve meglehetősen rövid időt vett igénybe – további elmozdulást jelentett: megjelent az elméletalkotás.

22 Donald 2001, 243.
23 I. m. 245.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 211



> Ahelyett hogy az eseményeket jelentéssel való megtöltésük révén modellálná és analógia révén összekapcsolná, az elmélet részekre bont, elemez, törvényeket és szabályokat állít, elveket és taxonómiát állít fel, és meghatározza az információk igazolásának és elemzésének eljárásait.[24]

Donald eme megfogalmazása tömör összefoglalását adja az írásbeliség kultúráját jellemző intellektuális attitűdnek.

## II. NYELV MINT FILOZÓFIAI PROBLÉMA

Az írás megjelenése azonban nem történhetett gondolati megrázkódtatások nélkül: az élőszó világában orientáló mozzanatokat és a megértést, tárolást segítő technikákat kellett pótolni, illetve kialakítani, az újonnan kialakuló intellektuális igényeket közvetíteni képes módszereket kellett teremteni. E nehézségekről tesznek tanúbizonyságot már igen korán, többek között, Hérakleitosz töredékei, s Platón dialógusai.

David Wiggins Hérakleitosz fragmentumainak értelmezése során azt állítja, hogy az epheszoszi gondolkodó nem rendelkezett a logika eszközével, amellyel a filozófiát megalapozhatónak gondolhatta volna, és nem is tartotta szükségesnek, hogy a filozófiát ilyen értelemben megalapozzák. A nyelvre támaszkodva, a nyelvre alapozva igyekezett rögzíteni annak jelentését, amit mondott: azaz a nyelvi reprezentáció különös szerephez jutott.[25]

24 Uo. Vö. az íráshasználat hosszú távú következményeinek Hajnal által adott tömör összefoglalásával: „A természetes, nyelvszerű gondolkozás és az írás egybeolvadása egy új, írásbeli gondolattechnika kialakulását jelentette. Az írás az ember külső-belső életét elevenen kíséri, objektiválja s ezzel megfigyelésre képessé teszi. Múltat és jelent mind az egyéni, mind a közösségéletben, összekapcsolva, okszerű gondolkodásra ösztönöz, komplikált gondolatépítést tesz lehetővé. A racionalizmus tulajdonképpeni kifejlődésének gyakorlati alapja. […] A kifejezőképesség növekedése teszi öntudatossá mind az általános emberit, mind az egyénit, hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat." (Hajnal István [1993]: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: *Technika, művelődés.* (Szerkesztette Glatz Ferenc.) Budapest: História–MTA Történettudományi Intézet, 43.)

25 Wiggins, David (1982): Heraclitus' concept of flux, fire and material presistence. In: Schofield, Malcolm–Nussbaum, N. C. (szerk.) (1982): *Language and Logos.* Cambridge: Cambridge University Press, 28. Wiggins tanulmányában azt kívánja igazolni, hogy Hérakleitosz voltaképp beilleszthető a milétoszi kozmológiák sorába, mégpedig a logoszról alkotott sajátos elképzelése folytán.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 212



„A (dolgok) természet(e) rejtőzködni szokott"[26] – olvashatjuk az egyik töredékben, ám Hérakleitosz mégsem tartja megismerhetetlennek a kozmoszban megmutatkozó jelenségeket, dolgokat. Akárcsak a delphoi jósda Apollója, ha kellő nyitottsággal fordulunk a világ és dolgai felé, példázatokat nyerhetünk a természet működéséről.[27] Ebben játszik jelentős szerepet a nyelv. A nyelv által válik ugyanis lehetségessé az értelem és a dolgok kölcsönhatása.

> A Logoszt illetőleg, ami nem más, mint ez *(ami itt következik),* az emberek mindig értetlennek bizonyulnak, mind azelőtt, hogy meghallották volna, mind amikor egyszer már meghallották. Mert jóllehet minden dolog e Logosz szerint történik, mégis a tapasztalatlanokhoz hasonlítanak, amikor olyan szavakat és tetteket tapasztalnak ki, amilyeneket én elmagyarázok, […]. Ezért a közöset kell követni; miközben viszont – a Logosz közös – a sokaság úgy él, mintha saját értelemmel bírna. Nem énrám, hanem a Logoszra hallgatva bölcs dolog egyetérteni azzal, hogy minden dolog egy.[28]

E töredékek világossá teszik, hogy minden a logosz szerint történik és a logosz mindenkiben közös. Ennek okán az ember számára eredendően sem a világ, sem pedig a logosz nem idegen. Továbbá a logosz Hérakleitosz fenti tanításán keresztül nyilvánul meg, beszámolóját a logosz megnyilatkozásának kell tekintenünk.

Hérakleitosz azokat az embereket, akik nem látják a kapcsolatot különböző jelenségek között, noha módjukban állna, a süketekhez hasonlítja. E hasonlatot az indokolja, hogy ezen emberek értetlensége abból adódik, hogy akár az idegenek, vagy akár ha valóban nem hallanának, nem értik saját nyelvük működését. Ha csupán megszokásból használjuk nyelvünket, nincs remény arra, hogy ez a fajta értetlenség megszűnjék. Ám a lehetőség adott, hiszen a fogalmak azonosságát, a névszó és jelölet összetartozását a gyakorlat határozza meg, s ez a gyakorlat függetlenül létezik attól, hogy felismerik-e jelentőségét, vagy sem.[29]

26 Kirk, G. S.–Raven, J. E.–Schofield, M. (1998): *Preszókratikus filozófusok.* Budapest: Atlantisz, 287.

27 Vö. „Az úr, akié a jóshely Delphoiban, nem mond ki semmit és nem rejt el semmit, hanem jelez." I. m. 312.

28 I. m. 279.

29 Schofield–Nussbaum 1982, 31.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 213



Wiggins interpretációjának nem mond ellent Havelock értelmezése, inkább csak némi magyarázattal szolgál Hérakleitosz sajátos stílusára, homályosságára, új megvilágításba helyezve ezzel a töredékek szerzőjének mondanivalóját. Havelock egyik írásában[30] a Hérakleitosz töredékeiben felfedezhető ellentmondásokra, szándékos szembeállításokra, paradoxonok formájában tett állításokra két irányból szolgál magyarázattal. Egyrészt, mintegy Hérakleitosz történeti-szociológiai és intellektuális helyzetét, másrészt Hérakleitosznak e helyzetre való reflexióját elemzi. Az intellektuális miliő sajátossága abban állt, hogy noha Hérakleitosz gondolatait még hallgatóságnak – nem pedig olvasóknak – szánta, s maga sem hivatkozott könyvekre, elégedetlen volt korának kommunikációs gyakorlatával: új és jobb nyelvezetet keresett visszautasítva kora kommunikációs módszereit és az általa közvetített tapasztalatot.[31] Azaz az írás megjelenésével az elsődleges szóbeliség bizonyos formaitechnikai kötöttségei nehézséget jelentettek Hérakleitosz számára. Mivel azonban mondanivalóját hallgatóságnak szánta, az emlékezetet, bár a hagyományos módozatokkal sok tekintetben szakítva, ő sem hagyta minden támasz nélkül.[32]

A magyarázat másik oldalának gerincét lényegében az a felismerés adja, amely szerint Hérakleitosz „megpróbálja egységbe foglalni az emberi tapasztalat divergens jelenségeit és a beszédet a logosz terminusa

30 Havelock, Eric A. (1982): *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences.* Princeton University Press, 220–260.

31 Az oralitáson alapuló gondolkodás és kommunikáció a memóriakapacitás korlátai miatt számos sajátos jellemvonást mutat. A közlés módja additív – nem pedig alárendelő –, a redundancia miatt terjengős, a gondolatépítkezést kötött formulák használata jellemzi, s noha a témák és formulák helyzetenként keverednek, a régieket az újak nemigen szorítják ki. A verbalizáció módja agonikus, azaz az elmondottak nemcsak a tudás tárolásának céljából hangzanak el, hanem életvilágba ágyazottságuk által a hallgató felé egyfajta intellektuális kihívást is jelentenek. Az érintkezési mód empatikus és közreműködő – nem objektíven distanciált –, azaz a tanulás és a megismerés egyben szoros, kommunális elkötelezettséget jelent a megismerendő dologgal is. A szavak jelentésüket az élethelyzetekből nyerik, így helyzethez és operációhoz kötött fogalmak használata jellemző. A kommunikáció fontos funkciója, hogy egyfajta homeosztázist tartson fönn, hiszen a múlt integritását a jelen integritása határozza meg. (Ong, Walter J. [1982]: Orality and Literacy. In: *The Technologizing of the Word.* London: Methuen, 36–49.)

32 Miként azt Havelock elemzése mutatja, a hexametert felváltotta az asszonánc, továbbá a paradoxikus és aforisztikus megfogalmazás a figyelemfelkeltést és a memória támogatását szolgálta.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 214



alatt". E „logosz" voltaképp egy új beszédmód, mely alkalmas – szemben Homérosz nyelvezetével – időtlen, nem partikuláris és átfogó állítások megfogalmazására.[33]

Platón dialógusaiban a nyelvvel kapcsolatos megjegyzések igen sokfélék. Gondoljunk például a *Kratülosz*ban felvetett kérdés megoldatlanságára, a lélekbe íródó igaz ismeretekre, az igaz ismeret és a belátás különbségre és itt a nevek szerepére, vagyis hogy a nevek feltáró erővel rendelkeznek, amennyiben a megnevezett dolog természetét teszik láthatóvá.[34] Platón a *VII. levél*ben a létezők megismeréséhez vezető út első lépéseként említi a dolog nevét;[35] *A szofistá*ban pedig névszó és ige megkülönböztetéséről, az „első és legkisebb" beszédről, feltehetően a mondatról, illetve ennek igazságáról/hamisságáról ír.[36] Annyit mindenesetre e vázlatos áttekintés alapján is leszögezhetünk, hogy a nyelv jelenségével kapcsolatban Platón egyrészt feltételezett egyfajta, a dolgok lényegét megvilágító erőt, másrészt a nyelv és a dolgok közötti kapcsolatot bizonyos analízis segítségével igyekezett megragadni.[37] Platón dialógusaiban az élőszó kultúrájával és az írással kapcsolatos explicit megjegyzésekkel is találkozhatunk. Ezek meglehetős ambivalenciát mutatnak. Ezen ambivalencia tetten érhető egyrészt abban a tényben, hogy miközben sokszor kritizálja Platón az írást, az írás eszközét használja fel. Másrészt ez ambivalencia kifejezésre jut akkor is, amikor az írás által lehetővé tett kritikus és analizáló, fogalmakra épülő gondolkodást a szóbeliség által meghatározott érzületre – jelesül az élőszó akusztikus élménye melletti elkötelezettségre – igyekszik építeni. Annak ellenére, hogy Platón a „ritmus és a dallam" akusztikus jelenségét tartja a leginkább képesnek arra, hogy legjobban behatoljanak a „lélek belsejébe",[38] épp az

33 Vö. Ong összefoglaló jellemzésével az elsődlegesen szóbeli és az írásbeli fogalmazásmód különbségéről, továbbá a Havelock által kiemelt általános alany, az egyes szám 3. személy használatának elterjedésével, valamint az általános fogalmak megjelenésével.

34 Schofield–Nussbaum 1982, 106.

35 Noha a belátás, ami az egyedüli út az igazi létezőhöz, nem egyezik a megismeréssel, csak a megismerésen keresztül juthatunk el hozzá. Lásd 342 b–d, Platón (1984): – – *összes művei, I–III.* Budapest: Európa, III. 1067.

36 261 e– 264 b (i. m. II. 1206). A logosznak itt vélhetően egy újabb jelentése, tudniillik a mondat jelenik meg. Lásd erről Kneale, William–Kneale, Martha (1987): *A logika fejlődése.* Budapest: Gondolat, 28.

37 Lásd *Theaitétosz* 201e–202b (Platón 1984, II. 1043), *Kratülosz* 424e–425b, 427c–d (Platón 1984, III. 816).

38 *Az állam* 401e (Platón 1984, II. 188).

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 215



ezen eszközökkel élő költészetet tartja kártékonynak, amennyiben gátat jelent az igazság megközelítésében. A költészet ugyanis a „józan gondolkodás helyett a gyönyör és a fájdalom"[39] birodalmába vezeti nemcsak a közembert, de még az állam vezetésére érdemeseket is. A költészet ugyanis eszközei által nagy „varázserő"-vel rendelkezik.[40] Ellenállani e varázserőnek azért nehéz, mert a „költészet iránti szerelmet belénk oltotta a mi pompás államformáink nevelési rendszere";[41] azaz a költészettel mint a szóbeliség által meghatározott áthagyományozási móddal fordul szembe Platón.

Az írás hozadékaira épülő oralitáskritika mellett figyelemre méltó az írással szemben megfogalmazott ellenérzés. Az írás inhumánus, mivel úgy tesz, mintha a tudást az elmén kívül is megalapozhatná, holott az csak az elmében létezhet, az írás egy dolog, valamiféle készítmény, az írott szövegek csupán „emlékeztetők azok számára, akik ismerik a szóban forgó tárgyat", s ezen ismeret csak a lélekbe íródó beszélgetések által szerezhető meg.[42] Káros továbbá az írás, mert rombolja az emlékezetet,[43] noha mint láttuk, másra nemigen alkalmas.[44]

Az írással kapcsolatban a Platónt jellemző ambivalencia jól tükrözi azt a kettősséget, amit az írás megjelenése jelentett: a szóbeliség által mintegy kikényszerített, sok esetben bénító technikáktól való mentesülést egyfelől, s külsődleges, a teljességet – tudniillik az adott helyzet egészét – közvetíteni csak részben képes, ám hatékony eszközt, másfelől.

39 *Az állam* 607a (i. m. 682).

40 *Az állam* 601a (i. m. 664).

41 *Az állam* 608a (i. m. 684).

42 *Phaidrosz* 278a (i. m. 804). Vö. „Nekem legalábbis semmiféle munkám nincs a legfőbb kérdésekről, és nem is lesz soha. Hiszen a végső belátást nem lehet szavakkal kifejezni, miként az oktatás szokásos tárgyait: az érte szakadatlanul végzett közös munka és az igazi életközösség eredményeként egyszerre csak felvillan a lélekben – akárcsak egy kipattanó szikra által keltett világosság – s azután már önmagától fejlődik tovább." (*VII. levél*, 341d [i. m. III. 1066]). E passzus természetesen többet mond annál, mint hogy az igaz tudás a szóbeli érintkezés által, közösen, másokkal együtt nyerhető. A „végső belátás" artikulálhatatlanságának problémáját érinti.

43 Ong 1982, 79.

44 „Hiszen csupán emlékezetének támogatására aligha kellett volna leírnia. Mert ha már egyszer szellemi tulajdonává tette az ember, semmi oka sincs attól tartani, hogy elfelejtheti: annyira tömör formában birtokolja, mint semmi mást." (344e, Platón 1984, III. 1071.) Ezzel lényegében az írott szöveg emlékeztető funkcióját is elvitatja Platón, ami a lényegi ismereteket, tudást illeti, márpedig számára fontosnak csak ez tekinthető.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 216



Arisztotelész – noha a „logika" terminusát[45] még nem használta – lényegében a mai értelemben vett logika atyjának tekinthető. Az *Organon* címen összefoglalt Arisztotelésznek tulajdonított művek[46] a gondolkodást tanulmányozzák, amennyiben az – mármint a gondolkodás – a dolgok természetét megragadni képes. E tanítások azonban nem sorolhatók a tudományok közé, hanem olyan eszköznek kell azokat tekintenünk – amint azt az Organon elnevezés is mutatja –, amelyre mindenkinek szüksége van, aki tudománnyal szeretne foglalkozni, mivel ez teszi alkalmassá arra, hogy felismerje, milyen kijelentések szorulnak bizonyításra és milyen bizonyításra van szükség.

A szóbeliségből az írásbeliség kultúrájába való átmenet összefoglalásaképp elmondhatjuk, hogy Hérakleitosz esetében jól érzékelhető a szóban elhangzó és a leírt gondolatok közötti feszültség: a nyelvhasználat pusztán múló látszatot közvetít, s elfedi azt a potenciált, ami pedig a logosz sajátja, hogy tudniillik időtálló, lényegre törő és általános ismereteket képes közvetíteni. Platón esetében a nyelv szintén rendelkezik egyfajta megvilágító erővel, de ehhez már elemzések során keresztül juthatunk el. Arisztotelész pedig a nyelvet a „logika" szabályainak segítségével igyekszik a helyes gondolkodás eszközévé tenni. E korai időszakban tehát egyértelmű irányba mutat a nyelvvel kapcsolatos elképzelések megformulázása: Hérakleitosz aforisztikus, paradoxon állításai rávilágítottak arra a feszültségre, amit az írás megjelenése okozott a gondolkodásban, s megtette az első lépéseket eme újfajta szemléletet kifejezni képes nyelvezet kialakítása felé. Platón dialógusaiban a nyelv már elemzés tárgyát képezi; Arisztotelész pedig már analitikus eljárások[47] segítségével igyekezett mintegy a helyes gondolkodáshoz szükséges nyelvhasználat szabályait meghatározni.

45 A „logiké" terminust először aphrodisziaszi Alexandrosz (i. sz. 3. század) használta a mai értelemben. Sir David Ross felhívja a figyelmet, hogy még a Cicero által használt „logica" sem a mai értelemben vett logikát, hanem dialektikát jelentett. Ross, David (1996): *Arisztotelész.* Budapest: Osiris, 32. Logika és dialektika különbségéről lásd Kneale–Kneale 1987, 18.

46 Első és Második Analitika, Topika, Szofisztikus cáfolatok, Kategóriák és Cáfolatok. Lásd Ross 1996 Logika című fejezetét, illetve Kneale–Kneale 1987 II. fejezetét.

47 Ross 1996, 32.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 217



A középkor folyamán számos tanulmány született grammatikáról,[48] retorikáról, dialektikáról, melyek részben az antik hagyatékot dolgozták föl, foglalták össze, részben a kor intellektuális horizontját meghatározó universaliavitában való állásfoglalás kapcsán igyekeztek az általános fogalmak ontológiai státuszát meghatározni. Élénk vita folyt a nyelv eredetéről, az eredeti ősnyelv mibenlétéről. A 13. században Dáciai Boëthius *De modis* című művében egyetemes nyelvtan meglétéről ír. Boëthius és követői szerint „a nyelv, a gondolkodás és a dolgok természete kölcsönösen tükrözi egymást, lévén, hogy a *modus essendi* határozza meg a *modus intelligendi*t, következésképpen tehát a *modus significandi*t is".[49] Azaz az antik hagyományokat követve az esetlegesnek tűnő nyelvi kifejeződések, megnyilvánulások mögött mélyebb összefüggéseket feltételezett. Lényegében ezt az álláspontot tükrözi Raymundus Lullus *Ars magná*ja is. Lullus a logika és a metafizika nézőpontját véli egyesíthetni. „Az *Ars* gondolatmenete az elsődleges, nem pedig a másodlagos megismerés, más szóval a dolgokról szerzett közvetlen tudásunk, nem pedig a róluk alkotott fogalmaink logikája."[50]

Az újkorban továbbfolytatódott a tökéletes nyelv keresése. Előtérbe került azonban a nyelv téves használatának kritikája: gondolhatunk Bacon idolumaira, különös tekintettel a piac ködképére, mely szerint a nyelvnek köszönhetően hibás fogalmak jelentek meg az emberek között; vagy Hobbes *Leviathan*jának IV. fejezetére, amelyben a nyelvvel kapcsolatban figyelmeztet annak téves használatára.

A 17. században került előtérbe a nyelv önkényességének gondolata,[51] s vált explicitté, hogy a nyelv a gondolatok közlésének eszköze. Miként Locke fogalmazott az *Értekezés az emberi értelemről* című művében:

48 A grammatikának a logikától való különbözőségéről nem szabad megfeledkeznünk, hiszen mint Arisztotelész is rámutatott, a logika nem a szavakat tanulmányozza, hanem a gondolkodást, melynek a szavak jelei (i. m. 33). Összefoglaló művek születtek, például seville-i Izidór a grammatikáról, retorikáról, dialektikáról írt azt feltételezve, hogy a dolgok ismerete megköveteli nyelvi megfelelőjük ismeretét; Shyreswoodi Vilmos kifejtette a grammatika és a retorika tárgyának logikától való különbözőségét; Petrus Hispanus *Summalae logicales* címen írt összefoglaló művet, Dáciai Martinustól nyelvlogikai és jelentéselméleti fejtegetések maradtak fenn.

49 Eco, Umberto (1998): *A tökéletes nyelv keresése.* Budapest: Atlantisz, 55.

50 I. m. 74. Lullus felfogása szerint „a metafizika a dolgokat az emberi elmén kívül, a logika pedig gondolati mivoltukban tanulmányozza". Uo.

51 I. m. 93.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 218



> Minthogy […] a társadalom kényelmei és előnyei a gondolatok közlése nélkül nem biztosíthatók, szükséges volt, hogy az ember külső, érzékelhető jeleket találjon, hogy azok révén a láthatatlan ideák, amelyekből gondolatai felépülnek, másokkal közölhetők legyenek.[52]

Fontos kiemelni, hogy Locke elemi fontosságúnak tartotta az általánosítást, hiszen ha minden idea külön nevet/jelet kapna, végtelenül nagyra nőne a nevek száma. Továbbá, mivel a szavak az ideák jelölői az individuum elméjében – nem pedig a világban a dolgok jelei –, a kommunikáció során egyfajta fordításnak köszönhetően válik a privát jelentés publikussá.[53] A nyelv ilyetén megközelítéséből természetesen következik a nyelvhasználat megregulázásának igénye. Nem meglepő tehát Leibniz kísérlete az univerzális nyelv megalkotására.

Leibniz, mint a modern logika atyja,[54] megalkotta a vak gondolkodás (cogitatio caeca) eszméjét, amely voltaképp olyan gondolati műveleteket, „számításokat" jelent, amelynek során a tényezők, melyekkel kalkulálunk, nem feltétlenül bírnak egyértelmű, világos jelentéssel. Amint maga Leibniz megfogalmazta:

> Az ember minden gondolati műveletet bizonyos jelek vagy karakterek segítségével visz véghez. Ugyanis nemcsak magukat a dolgokat, hanem a dolgok ideáit sem lehet és nem is kell mindig pontosan fölidézni, ezért az egyszerűség kedvéért jeleket alkalmazunk helyettük.[55]

52 Locke, John (1979 [1964]): *Értekezés az emberi értelemről.* Budapest: Akadémiai, II/11. Idézi Black, Max (1998): *A nyelv labirintusa.* Budapest: Holnap Kiadó, 94. Vö. Pattison alábbi megjegyzésével: „Locke számára a nyelv az igazság komplex hordozója, amely azáltal tartja össze a társadalmat, hogy olyan közös csatornaként szolgál, melyen keresztül a tudás javai átadhatók és áthagyományozhatók." Pattison, Robert (1982): *On Literacy. The Politics of the Word from Homer to the Age of Rock.* Oxford: Oxford University Press, 114.

53 „As Locke put it in a letter to Bishop Stillingfleet, 'words are offered to the public by every man, coined in his private mint, as he pleases; but it is the receiving of them by others, their very passing, that gives them authority and currency, and not the mint they came out of'." Idézi Yeo, Richard (2001): *Encyclopaedic Vision. Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture.* Cambridge: Cambridge University Press, 159.

54 Leibniz törekvése az univerzális nyelv megalkotására, valamint algoritmikus szemlélete a modern logikának mint a szimbólumok tudományának alapítójává tette őt. Lásd Heim, M. (1993): *The Metaphysics of Virtual Reality.* New York–Oxford: Oxford University Press, 36.

55 Eco 1998, 266.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 219



Törekvéseinek újszerűsége az arisztotelészi logikával – vagy akár Lullus *Ars magná*jával – való összevetés során tűnik igazán szembe. Arisztotelész logikai tanításai azt a célt szolgálták, hogy a köznapi nyelven kifejtett argumentációkról biztosan eldönthető legyen, hogy érvényesek, avagy érvénytelek: a mindennapi tapasztalat során szerzett ismeretek helyes elrendezésére, helytálló következtetések ellenőrzésére volt hivatott.

A modern logika ezzel szemben eliminálta a környező világ tárgyaira és viszonyaira való referencia jelentőségét, s ebben játszott Leibniz jelentős szerepet. Leibnizet a mindent tudás, a tökéletes tudás isteni képessége inspirálta: olyan eszközt remélt létrehozni, amelynek segítségével az ember is szert tehet efféle tudásra. „Leibniz célja egy olyan logikai nyelv megalkotása, mellyel – akár az algebrában – az alkalmazott jelekkel elvégzett egyszerű műveletek révén az ismerttől eljuthatunk az ismeretlenhez. E nyelvben nem szükséges minden lépésnél ismerni a jelkép tartalmát, ahogyan fölösleges tudnunk egy egyenlet megoldásakor, hogy milyen mennyiséget jelöl egy adott betű. Leibniz szerint a logikai nyelv jelei nem az ideák helyén, hanem *helyettük* állnak."[56]

Leibnizet foglalkoztatta az „emberi gondolatok ábécéjé"-nek összeállítása, mely ábécé „betűinek kombinációjából és az általuk alkotott szavak elemzéséből minden dolgot föl lehetne fedezni és meg lehetne ítélni".[57] Letett azonban ennek megalkotásáról, mégpedig elvi megfontolások alapján. Egyrészt, nincs feltétlen szükség az elemi fogalmak meghatározására, hiszen nem a régi ismeretek rendszerezése, hanem újak szerzése a cél. S másrészt:

> Az *atom nem létezik,* sőt nincs olyan apró test, amely ne volna összetett […]. Ebből következik, hogy a *világegyetem minden egyes porcikája teremtmények végtelen sokaságának világát tartalmazza* […]. A dolgoknak nincs meghatározott formájuk, mert semmilyen forma sem felelhet meg a benyomások végtelenségének.[58]

Ne feledjük, hogy Leibniz valós létezőknek kizárólag az individuális szubsztanciákat, azaz a monászokat tekinti. E monászok észlelik egymást, de környezetükről alkotott képük tisztasága nem azonos, s egyáltalán észleleteik sem feltétlenül azonosak.

56 I. m. 267.
57 Idézet: i. m. 263.
58 Idézet: uo.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 220



Tanulságosak Leibniz azon megfontolásai, amelyek a tudomány rendszerezésével kapcsolatosak. Leibniz ugyanis nem tartja célravezetőnek a tudományokat csoportokba osztani, mivel átfedések többszörösen is előfordulhatnak, s ilyen esetben önkényesnek tűnhet a besorolás. Mint a „könyvtáros" nehézségeit jól ismerő tudós elme, a könyvek katalogizálásakor felmerülő nehézséghez hasonlítja a problémát. Megoldásképp „útvonalak" felállítását javasolja, amely lehetővé tenne többféle megközelítésmódot: mint például elméleti, gyakorlati, vagy analitikus célokat megtestesítő szempontokat.[59] Az elemi fogalmak meghatározása és a tudományos ismeretek csoportosítása, katalogizálása ugyanarról a tőről fakadnak: nevezetesen hogy meg kell határozni bizonyos szempontot, perspektívát, amelyet kitüntetettként kezelünk, hiszen csak ezáltal lehetséges egyfelől különválasztani ismereteinket, illetve másfelől meghatározni, hogy egyáltalán mely területeken érdemes elemi fogalmak után kutatni. S Leibniz pontosan e perspektívák sokféleségére, változatosságára mutatott rá a „benyomások végtelenségére" hivatkozva. Leibniz e gondolata visszacseng a 20. században, noha gyökeresen más metafizikai megfontolások alapján.

## III. A FILOZÓFIA FELADATA A NYELV TÜKRÉBEN

A 20. században, a másodlagos szóbeliség korában, a nyelv iránti érdeklődés – ahogy George F. Sefler rámutatott – olyan mértéket öltött, hogy a kor karakterisztikus jegyének tekinthetjük.[60] Határozott megfogalmazást nyert a nyelv közösségi karaktere, noha nem az önkényesség, hanem éppen a mindennapi praktikus használattal, a perspektívák, az életmódok, a környezethez való viszonyulás sokféleségével összefüggésben. Gondolhatunk például Heideggernek a *Lét és idő*ben tett nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseire, melyek a nyelv különféle aspektusaira mutatnak rá. Heidegger ugyanis egyrészt elismeri, hogy a nyelv a társadalmi érintkezés eszköze, másrészt a teoretikus vizsgálódás tárgyaként lehet pusztán meglévő dolog, s harmadrészt világba-vetettsé-

59 Eco utal a hipertextuális elrendezés és Leibniz elképzelése közötti párhuzamra, i. m. 265.

60 Sefler, George F. (1974): *Language and the World. A Methodological Synthesis Within the Writings of Martin Heidegger and Ludwig Wittgenstein.* Atlantic Highlands, N. J.: Humanities Press Inc., XIX. Vö. „the fabric of our age is to a large extent language-textured", i. m. 195.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 221



günknek, embervoltunknak fontos mozzanata, amennyiben létünk, világunk feltárásának lényegi közege. „A felfedés a világban-való-lét egy létmódja. […] A feltártságot a hangoltság, a megértés és a beszéd konstituálja, s éppoly eredendően érinti a világot, a benne-létet és Önmagát."[61] A nyelv Heidegger úgynevezett kései műveiben kirajzolódó fogalma ez utóbbit, tudniillik a nyelv konstituáló voltát hangsúlyozza. „A lét eredendően szóban adódik"– olvashatjuk a *Parmenides* című kötetben.[62] Ember, szó és lét összetartozása elementáris a feltárás és elfedés vonatkozásában. Heidegger egyértelműen bírálja a korában meghatározó nyelvfelfogást, mely a beszédet és a szavakat valamiféle belső tartalom kifejezésre juttatójaként tartja számon. Ezzel ugyanis elfedik a nyelv alapvető sajátságát, tudniillik feltáró erejét, amit a görög terminológia még látni engedett. S ezen a ponton jut lényeges szerephez a filozófia. Amint már a *Lét és idő*ben megfogalmazást nyert: „elvégre a filozófia feladata mégiscsak az, hogy *a legelemibb szavak erejét,* amelyekkel az ittlét kifejezi magát, megvédje attól, hogy a közönséges értelem az érthetetlenségig nivellálja azokat, ami azután a maga részéről látszatproblémák forrásává lesz."[63]

Heidegger múltba forduló elemzéseivel szemben Ernest Gellner – Wittgensteint is bírálva – a filozófia feladatául épp a verbális kifejezés eszköztárának aktualizálását tekintette. Azaz, voltaképp abban határozta meg a filozófia feladatát, felelősségét, hogy a mindennapok során felmerülő fogalmi bizonytalanságokat, aggályokat orvosolja, hogy gondoskodjék arról a fogalmiságról, ami által a valóság kezelhetővé válik a gondolkodó elme számára. A szó erejébe vetett bizalom megingásáról beszélt, amit egyben a humanista kultúra válságának tekintett.[64]

Noha mintegy két és fél ezer év választja el Hérakleitosz, illetve Heidegger és Gellner munkásságát, helyzetükben mégis felfedezhetünk

61 Heidegger, Martin (1989): *Lét és idő.* Budapest: Gondolat, 387. (Heidegger, Martin [1935]: *Sein und Zeit.* Halle: Max Niemeyer, 220.) Vö. „Az ek-zisztencia feltártságát a logosz artikulálja, a szó eredeti értelmében." (Áler, J. [1972]: Heidegger's Conception on Language in Being and Time. In*:* Kockelmans, Joseph J. [szerk.]: *On Heidegger and Language.* Northwestern University Press.)

62 Heidegger, Martin (1982): *Parmenides.* Frankfurt am Main: Klostermann, 113.

63 Heidegger 1935, 387.

64 Gellner, Ernest (1964): The Crisis in the Humanities and the Mainstream of Philosophy. In: Plumb, John H. (szerk.): *Crisis in the Humanities.* London: Cox & Wyman Ltd, 73. és 79.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 222



némi hasonlóságot: mindhárman egy-egy kommunikációtechnológiai váltóállítás részesei voltak. Hérakleitosz az ongi terminológia szerint az elsődleges szóbeliségből az írásbeliségbe való átmenet, Heidegger és Gellner pedig az írásbeliségből a másodlagos szóbeliségbe való átmenet képviselőjének tekinthető. Mindannyian fogalmi nehézségekkel küszködtek, s sürgető feladatnak tekintették a nyelv megújhodását. Elégedetlenségük oka is közös: koruk nyelvhasználata nem képes megfelelően segíteni a világban és a mindennapokban való eligazodást, tájékozódást, időnként megtévesztve, félrevezetve használóit.

## IV. ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS KÖRNYEZET – ÚJ PERSPEKTÍVA

Noha Wittgenstein is a kommunikációtechnológiában történő fontos változások korának gyermeke, javaslataival és módszereivel ő távolodik el leginkább az írásbeliség sugallta tudatosan analizáló, spekulatív gondolkodásmódtól. Újfajta optikát és attitűdöt javasol: tekintsünk a nyelv mindennapi használatára, máskülönben látszatproblémák hálójába kerülünk.

A tökéletes nyelv évszázadokon keresztül meghatározó eszméje Wittgenstein nézőpontjából e látszatproblémák sarkallta törekvésnek tekinthető. A nyelvjáték fogalma, a privát nyelv argumentum, a filozófiáról és a tudományokról rajzolt kép mind azt sugallják, hogy a nyelv természetéből adódóan sem univerzális ábécé, sem univerzálisan alkalmazható szabályrendszer – a leibnizi kalkulusról nem is beszélve – nem lehetséges.

A tökéletes nyelv eszméjét Wittgenstein az újkori tudománnyal hozza összefüggésbe, amennyiben annak eszményét az egzaktság, a jól formalizálhatóság, és a matematika mintájára szabható érvelés határozta meg. Ezzel szemben a mindennapi nyelv nem ragadható meg szigorú szabályok és definíciók segítségével. A tökéletes nyelv igénye – szemben a mindennapi nyelvvel – abból a félreértésből, vagy ha tetszik, reflektálatlan igényből adódik, hogy egzakt módon rögzítsük mindennapi szavaink használatát.[65]

65 Wittgenstein, Ludwig (1984 [1958]): *The Blue and Brown Books. Preliminary Studies for the Philosophical Investigations.* Oxford: Basil Blackwell, 25, valamint 28.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 223



Noha e törekvések reménytelenek, mégsem érthetetlenek. A mindennapi nyelv áthatja, és bizonyos értelemben meghatározza egész életünket. Olykor azonban felmerül az igény, hogy a mindennapi nyelv nyújtotta optika helyett találjunk egy másikat, amely egy másik perspektíva számára alkalmasabb, és ezt a különbséget képes is kifejezni.[66] Eme más optikák felfoghatók mint más-más nyelvjátékok. Így például, a padozat szilárdsága triviális a mindennapi nyelvhasználat – és tapasztalat – szempontjából, ugyanakkor megkérdőjelezhető az anyagot részecskéire való tekintettel vizsgáló fizika oldaláról. Azaz a mindennapi tapasztalatnak megfelelő szilárd padozat esetében a fát gyéren kitöltő részecskékre hivatkozva e szilárdságot elvitatni nem más, mint egyfajta félreértés: különféle optikák és perspektívák összemosása.[67] Azaz, adott helyzetben a neki megfelelő nyelvjátékot alkalmazva, ami egyben a megfelelő nézőpontot is jelenti, a nyelv tökéletesen betölti funkcióját. Anomáliák akkor keletkeznek, ha nem a helyzet megkívánta perspektívát alkalmazzuk, nem a megfelelő kifejezésmódot választjuk.[68]

Wittgenstein az úgynevezett *Kék könyv*ben is több helyütt leszögezi, hogy valamely szó jelentése használatával jellemezhető, adott helyzetben való használatával egyezik meg.[69] Hozzáteszi, hogy ez mindig partikuláris használatot jelent. Ugyanakkor szavakat, miként tárgyakat is, lehet két-, vagy többféleképpen is használni. Ám eme állítással, bármely szóról beszéljünk is, nem sokat tudunk meg annak használatáról – hiszen nem eldönthető, hogy mikor tekinthetünk két használatot különbözőnek.[70] A perspektívák, megfelelő kifejezésmódok végtelen sokfélesége az egyik oka annak, hogy univerzális grammatika megalkotása reménytelen. Természetesen a nyelvjátékok megragadhatók bizonyos szabályok mentén, de e szabályok általánosítása már igen kétséges. Ezt a kétséget fejezik ki a családi hasonlóságot taglaló passzusok.

Wittgenstein filozófiával, metafizikával kapcsolatos megjegyzéseiben sokszor találkozhatunk a mentális/szellemi kényelmetlenség állapotának említésével. Wittgenstein, mint láthattuk, a nyelvvel kapcsolatos té-

66 I. m. 59.
67 I. m. 45, 48.
68 I. m. 48.
69 I. m. 65, lásd továbbá 69.
70 I. m. 58.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 224



vedéseket, anomáliákat a modern tudományeszmény térhódításával magyarázza. Egy helyütt az „általánosság iránti sóvárgásunkról" ír, ami a tudomány általános módszerére utal.[71] S itt méltán gondolhatunk William M. Ivins Jr. megjegyzésére, amely szerint a nyugati filozófia megfelelő technika híján általánosságokban gondolkodott, mert nem volt képes a részleteket megfelelő pontossággal reprodukálni.[72] E technikai meghatározottság a verbális kifejezés túlsúlyát eredményezte, amely természete szerint az általánosságokat és hasonlóságokat emelte ki, lassan homályba borítva a kifejezés más, jelesül képi módozataiban rejlő lehetőségeket.[73]

Wittgenstein Platón-kritikája nagyszerűen példázza a kommunikációtechnológiában végbement változásokat. Amint tudjuk, Platón az elsődleges szóbeliségből az írásbeliségbe, míg Wittgenstein az írásbeliségből a másodlagos szóbeliségbe való átmenettel szembesült. Platón a nyelv egyszerű elemein keresztül igyekezett az igaz ismeretet megragadni, Wittgenstein pedig épp ezt a részekre bontó, analizáló megközelítést kritizálta például a *Filozófiai vizsgálódások*ban[74] is. Az apró részletekkel való bíbelődés helyett a nyelv jelenségét tágabb kontextusba helyezve igyekszik annak működését megvilágítani. Ezzel voltaképp a korábbi nyelvfilozófiai vizsgálódások helytelenül megválasztott horizontjára hívja fel a figyelmet, amennyiben azt szűkösnek és inadekvátnak találja. A nyelv működésének kulcsát nem a nyelv kvázielemeinek elemzésében kell keresnünk; a korábbi próbálkozások voltaképp az apró részletekben vesztek el.

Wittgenstein megjegyzéseiből kiderül, hogy a különféle nyelvkritikák, tökéletes nyelv iránti kutatások nem véletlenek és nem kizárólag tévedések eredményei, hanem egyfelől a különféle perspektívák iránti igény megfogalmazódásai, másfelől, e perspektívák összekeverésének eredményei. Mindazonáltal a gondolatartikuláció eszközei – tehetjük ma hozzá – jelentősen befolyásolták nemcsak a válaszok, hanem egyáltalán a felvethető kérdések horizontját is. Wittgenstein számos nyelvvel,

71 I. m. 18.

72 Ivins, William M., Jr. (2001): *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció.* Budapest: Enciklopédia, 60.

73 I. m. 91.

74 Vö. Wittgenstein kritikai megjegyzéseivel: Wittgenstein, Ludwig (1992): *Filozófiai vizsgálódások.* Budapest: Atlantisz, 46, 47, 62, 79. §.

25Kondor(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 225



modern tudománnyal[75] kapcsolatos észrevétele, megjegyzése az írott szó világára történő implicit reflexió: az elméletnek a mindennapi gyakorlattól való eltávolodását illető kritika.

Wittgenstein próbálkozásai egyfajta szakítást jelentenek az írásbeliség diktálta hagyományokkal: példázatai, kétségei rávilágítanak bizonyos előfeltevésekre, amelyek évszázadokon keresztül meghatározták nemcsak a nyelvről, hanem a valóságról alkotott elképzeléseinket is, s az eleven helyzetet már nem csak verbálisan közvetíteni képes médiumok hajnalán, mintegy megteremtve annak feltételeit, hogy hagyományos problémák új megvilágításba kerüljenek, kijelölte a kérdésfeltevések irányultságát. Wittgenstein hagyatéka így méltán válhatott számos újabb keletű diszciplína inspiratív forrásává.

* * *

Az emberi nem- és egyedfejlődés során a nyelvi reprezentáció igen hatékony és további fejlődést implikáló kifejezésmódnak bizonyult. Létrejötte és fejlődése hosszasan az eleven diskurzushoz kötődött. Az alfabetikus írás, amely a nyelv akusztikus fenoménjét sikeresen rögzítette, új távlatokat nyitott a nyelvi reprezentáció számára. Az ismeretek megőrzése, áthagyományozása technikailag megoldódni látszott. Évszázadok intellektuális erőfeszítése során a nyelvi reprezentáció egyre inkább az írott szöveg kívánalmaihoz idomult, elvont, aprólékosan szőtt fogalmi háló alakult ki a világ megragadására. A filozófia történetében jól nyomon követhetők az apró lépések, illetve a technikai változásokat követő, javarészt implicit reflexiók. A 19–20. század fordulójától egymást követő újítások a kommunikációtechnológia területén a mindennapokat, a közvetlen tapasztalatokat tették apró lépésenként hozzáférhetővé az írott nyelv kényszerű közvetítése nélkül.[76] S a filozófia figyelme is a mindennapok régi-új, ismerős s mégis ismeretlen jelenségei felé fordult, alkalmazkodva a kor kihívásához, s megtéve az első lépéseket az egyre tökéletesedő multimediális reprezentációs lehetőségek világának megragadásához.

75 Lásd például Wittgenstein, Ludwig (1967): Bemerkungen über Frazers The Golden Bough. In: *Synthese*, 233–253.

76 Gondoljunk a fénykép megjelenését követő technikai újításokra, vagy az eleven hangot közvetíteni képes technológiák megjelenésére. A fotó jelentőségéről és a képi világtól való gondolati eltávolodás kapcsolatáról lásd Ivins már idézett művét.